

Daniel Zec

(Muzej likovnih umjetnosti, Osijek)

DANICA PINTEROVIĆ, OSCAR NEMON I SPOMENIK OSJEČKIM I SLAVONSKIM ŽIDOVIMA – ŽRTVAMA HOLOKAUSTA

UDK 323.15:726(497.5 Osijek=411.16)(091)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 23. 9. 2017.

Tema rada je historijat podizanja spomenika *Majka i dijete*, posvećenog Židovima Osijeka i Slavonije, žrtvama holokausta, koji je izradio kipar i umjetnik Oscar Nemon, rođeni Osječanin, na poziv Židovske općine Osijek i koji je postavljen u središtu Osijeka 1965. Važnu ulogu u realizaciji spomenika imala je dr. sc. Danica Pinterović. U radu se ukazuje i na stručno-znanstveni i publicistički rad dr. sc. Danice Pinterović posvećen Oscaru Nemonu.¹

Ključne riječi: Oscar Nemon, Danica Pinterović, Osijek, skulptura, Spomenik žrtvama fašizma, Židovi, holokaust

Uvod

Zahvaljujući objavljenim stručnim, publicističkim i novinskim tekstovima dr. sc. Danice Pinterović,² njezinim bilješkama u radnim dnevnicima Muzeja Slavonije te konačno pismima iz njezine korespondencije, dolazi se do

¹ Ovaj rad sufinancirala je Hrvatska zaklada za znanost projektom br. 4153 *Croatia and Central Europe: Art and Politics in the Late Modern Period (1780-1945)*.

² Pinterović, Danica, hrvatska arheologinja i povjesničarka (Osijek, 17. II. 1897 – Osijek, 17. I. 1985). Studirala povijest i zemljopis u Zagrebu i Beču, 1933. doktorirala na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Od 1919. predavala je u osječkim gimnazijama. Od 1943. bila je zaposlena u osječkom Muzeju Slavonije, prvo kao kustosica, a potom od 1949. do umirovljenja 1961. kao ravnateljica. U mirovini je djelovala kao viši znanstveni savjetnik u Zavodu za znanstveni rad JAZU u Osijeku. Bila je počasni konzervator za grad i kotar Osijek (1948–54). Ponovno je pokrenula *Osječki zbornik*, kojemu je glavna urednica bila 1954–69. Osobito je proučavala antičko razdoblje Murse i Donje Panonije. Izvor: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=48302>, pristupljeno 5. 9. 2017.

potpunijih saznanja o nekim pojedinostima iz života i djelovanja Oscara Nemon, umjetnika s kojim je Danica Pinterović jedno vrijeme usko surađivala.

Akademski kipar Oscar Nemon (1906. – 1985.) rođen je u Osijeku, u židovskoj obitelji, a glavninu svoga bogatoga, vrijednoga i respektabilnoga kiparskoga opusa ostvario je izvan Hrvatske, profilirajući se ondje u vrhunskog portretnog kipara prvenstveno britanske, ali i svjetske političke elite.³ U poznim stvaralačkim godinama Oscar Nemon je ponovno direktno vezan za Osijek, i to ponajviše zahvaljujući Danici Pinterović: njegov spomenik *Majka i dijete* postavljen je u Osijeku 1965., a Danica Pinterović imala je pritom značajnu, možda i ključnu ulogu – kao stručni savjetnik čije se mišljenje tražilo i cijeniло, kao posrednik te kao osoba uključena u realizaciju. Nemon je tako postao jedini umjetnik prve generacije osječkih kipara moderne čije je kiparsko djelo postavljeno kao slobodnostojeća spomenička plastika u javnome prostoru grada.

U Dokumentarnoj zbirci Muzeja Slavonije u Osijeku, u arhivu Instituta Henry Moore u Leedsu te u dokumentaciji koju čuva Oscar Nemon Studio Museum and Archive u Boars Hillu kraj Oxforda nalaze se pisma iz korespondencije između Oscara Nemon i Danice Pinterović. Iz te prepiske, koja nažalost nije očuvana u cijelosti, mogu se rekonstruirati njihov međusobni odnos i veze.

Poznanstvo između Danice Pinterović i Oscara Nemon krenulo je korespondencijom, od siječnja 1960. godine,⁴ a nakon posjeta Oscara Nemon Osijeku 1962. preraslo je u iskreno prijateljstvo. U jednom od prvih pisama upućenih Nemonu (od 18. ožujka 1960.) Danica Pinterović mu šalje fotografije jedne portretne skulpture iz muzejskog fundusa, zanimajući se je li to Nemonov rad i koga predstavlja: „Ovdje u prilogu šaljem 2 fotografije jedne glave, za koju g. Ivan Mužnaj (najbolji prijatelj Vašeg brata Dezidera) tvrdi, da je od Vas rađena.“ Obavještava Nemon kako je u *Vjesniku osječke oblasti* iz 1924. bio objavljen jedan njegov autoportret, i zanima se nalazi li se isti u Osijeku, i kod koga.⁵ U istom pismu Danica Pinterović zamolila je Oscara Nemon za podatke iz njegove biografije, kako bi na temelju njih napisala članak

³ O Nemonu u recentnoj literaturi vidjeti u: Daniel Zec, *Osječki kipari prve polovice 20. stoljeća: Leović, Živić, Nemon, Švagel-Lešić* (Osijek: Muzej likovnih umjetnosti, 2014), 180–229; Daniel Zec (ur.), *Oscar Nemon: memoari, eseji, osvrti i zapisi* (Osijek: Muzej likovnih umjetnosti, 2016).

⁴ Danica Pinterović pisala je Nemonu u više navrata, uputivši mu prvo pismo 14. 10. 1959., na koje je Nemon odgovorio 5. 1. 1960. U Nemonovoj arhivskoj ostavštini u Engleskoj sačuvano je samo pet pisama D. Pinterović. U Dokumentarnoj zbirci Muzeja Slavonije nalazi se četrnaest pisama Oscara Nemon Danici Pinterović, tri telegrama i dvije novogodišnje čestitke.

⁵ Nadalje piše: „G. Mužnaj veli, da je on mnoge Vaše radove onih ranih godina poznaо, jer ga je Dezider izvještavaо, a također da je u posjedu Vašeg ‘Drehstuhla’ za modeliranje, za koji on, g. Mužnaj šaljivo kaže, da bi se valjda koji engleski muzej ozbiljno danas zainteresirao, da ga posjeduje. I s Vašim prijateljem Stepanovim naš muzej ima prisne veze; on je sada u Zagrebu na Institutu za umjetnost, no ujedno je naš melografski suradnik“.

za *Enciklopediju likovnih umjetnosti*.⁶ Skulptura iz muzeja koja se spominje u pismu doista jest Nemonov rad.⁷ Pretpostavlja se da se radi o portretu Milana Stijića, Nemonova gimnazijskog profesora.⁸ Za Nemonov rani autoportret još uvijek nije utvrđeno gdje se nalazi, i je li sačuvan.

„Majka i dijete“, spomenik Židovima Osijeka i Slavonije, žrtvama fašizma

Postoji nekoliko izvora relevantnih za rekonstrukciju zbivanja oko planiranja i realizacije Nemonova osječkoga spomenika. To su bilješke Danice Pinterović iz njezina dnevnika rada u Muzeju Slavonije i bilješke iz njezina dnevnika putovanja u London, radna verzija njezina teksta za članak o Nemonu u *Osječkom zborniku* iz 1967., korespondencija između Oscara Nemon i Danice Pinterović, korespondencija između Oscara Nemon i Židovske općine Osijek te onovremeni novinski članci.

Tko je bio idejni inicijator postavljanja spomenika – je li to bila Židovska općina Osijek, Danica Pinterović ili sam Oscar Nemon – nije poznato. Službeni poziv da napravi spomenik osječkim i slavonskim Židovima, stradalima u Drugom svjetskom ratu, Nemonu je bio upućen 1961. godine, od Židovske općine Osijek, preko Makse Hermana, tajnika Židovske općine Osijek. U pismu od 21. 3. 1961. Nemon je iskazao svoj pristanak,⁹ a već tjedan dana poslije osječki *Glas Slavonije* izvijestio je kako je Židovska općina „pokrenula akciju za podizanje velikog spomenika rodoljubima, koji su izgubili život tijekom posljednjeg rata“.¹⁰ Idućeg mjeseca u *Glasi Slavonije* objavljen je i članak Danice Pinterović s kratkim biografskim podacima o Nemonu, uz najavu podizanja spomenika.¹¹ Tijekom rada na spomeniku Nemon je dva puta boravio u Osijeku.¹²

⁶ Pismo Danice Pinterović Oscaru Nemonu, Muzej Slavonije, Osijek, 18. 3. 1960., Oscar Nemon Archive, Collection Reference: 2004.21, Box 1, HMI Archive, Leeds.

⁷ Odgovarajući na upit o autorstvu dotične skulpture muške glave, Nemon se nije mogao sjetiti je li je on napravio, no stilska komparacija to jasno potvrđuje. (Pismo Oscara Nemon Danici Pinterović, Pleasant Land, Boars Hill, Oxford, 29. 4. 1960. Dokumentarna zbirka MSO)

⁸ Oscar Nemon, Glava mladića (dr. Milan Stijić?), oko 1924. – 1927., sadra, 44 x 19 x 21 cm, Muzej likovnih umjetnosti, inv. br. MLU-K-9.

⁹ Pismo Židovske općine Osijek Oscaru Nemonu, Osijek, 17. 4. 1961., u potpisu: Makso Herman, tajnik; Arnold Kon, predsjednik. Oscar Nemon Studio Museum and Archive, Boars Hill, Oxford.

¹⁰ M. Đ., „Spomenik žrtvama fašizma“, *Glas Slavonije*, Osijek, 28. 3. 1961., 3.

¹¹ Danica Pinterović, „Novi spomenik židovskim žrtvama, značajan ukras grada Osijeka“, *Glas Slavonije*, 9. 4. 1961., 8.

¹² D. Pinterović u jednom svom članku navodi kako je Nemon tijekom rada na spomeniku boravio u Osijeku 1961. i 1963. godine. Vidi u: [Danica Pinterović], „Osijek dobiva još

U pismu Danici Pinterović od 18. travnja 1962. godine Oscar Nemon srdačnim tonom najavljuje svoj skori dolazak u Osijek (22. u mj.): „ovaj puta izgleda da ću se dokoturati natrag svojem korijenu. Veselim se da ću Vas vidjeti“.¹³ U Osijeku je boravio u travnju ili u svibnju 1962. Tada je iznio svoje ideje o spomeniku, što potvrđuje njegovo pismo, upućeno Danici Pinterović 15. svibnja 1962., nakon povratka iz Osijeka u Englesku. Pismo je to koje razotkriva vrlo dirljiv umjetnikov susret sa zavičajem, nakon dugog niza godina života u inozemstvu. Projekt i prijedlog „koji se za sad nije prihvatio“, o kojemu piše Nemon, odnosi se na osječki spomenik.¹⁴

U pismu Danici Pinterović od 23. rujna 1962. Nemon izvještava da je od Makse Hermana obaviješten da započne raditi na spomeniku. Za Danicu Pinterović još jednom je izdvojio nekoliko srdačnih riječi.¹⁵

Svoju ideju za osječki spomenik Oscar Nemon je u to vrijeme elaborirao u intervjuu za jedan engleski židovski tjednik, objavljenom 5. listopada 1962.: „Naša je rasa, sa svojom filozofijom humanizma i pažnjom koju posvećuje svetinji ljudskoga života, doprinijela ‘debestijalizaciji’ čovječanstva. Stoga sam odlučio da moja skulptura ne smije biti nekakav optužujući prizor, nego naprotiv, lik koji izražava zanos i životnost i simbolizira vječnu težnju Židova ka čovjekoljublju. (...) Simbol majčinstva je simbol kojega razumije cio svijet.“¹⁶

U skladu s navedenim tumačenjem, koje je dao sam Nemon, u umjetničkoj je ostavštini u Engleskoj skulptura koja je postala osječkim spomenikom poznata pod naslovom *Humanity*, kao personifikacija humanizma. Opisni naslov *Majka i dijete* koristi se isključivo vezano za osječki spomenik.

U studenom 1963. Nemon ponovno boravi u Osijeku, u povodu odabira mjesta za postavljanje spomenika. Razmatrane su dvije lokacije: park na Gajevu trgu i Park Moše Pijade pred Domom JNA (danas Dom Hrvatske vojske).¹⁷ Nemon se tom prilikom sastao s predsjednikom Židovske općine Arnoldom

---

jedan spomenik žrtvama fašizma“, *Glas Slavonije*, br. 6222, 4. 7. 1965., 8. U sačuvanoj korespondenciji Nemon-Pinterović nema podataka o Nemonovu boravku u Osijeku 1961., već 1962. godine.

¹³ Pismo Oscara Nemona Danici Pinterović, Pleasant Land, Boars Hill, Oxford, 18. 4. 1962. Dokumentarna zbirka MSO.

¹⁴ Pismo Oscara Nemona Danici Pinterović, Pleasant Land, Boars Hill, Oxford, 15. 5. 1962., Dokumentarna zbirka MSO. Vidi PRILOG 1.

¹⁵ Pismo Oscara Nemona Danici Pinterović, 20 Pimlico Road, S. W. I. Sloane 4444, London, 23. 9. 1962. Dokumentarna zbirka Muzeja Slavonije. Vidi PRILOG 2.

¹⁶ Pamela Melnikoff, „Oscar Nemon’s vision, Symbol of martyred Jewry“, *The Jewish Chronicle*, London, 5. listopada 1962., 32-33.

¹⁷ „Poruka ljudima“, *Glas Slavonije*, br. 5729, 21. 11. 1963., 3.

Konom te s predsjednikom Skupštine općine Osijek Brankom Runjekom i načelnikom za društvene djelatnosti i predsjednikom Vjerske komisije Općine Osijek Zdenkom Jurašekom. Obišavši raspoložive lokacije, složio se s prijedlogom da se spomenik podigne na Gajevu trgu, ispred zgrade Židovske općine.¹⁸ Nemon je izradio dvije makete za spomenik, a od dvaju predloženih rješenja izabrano je i kasnije postavljeno ono koje prikazuje vitak stup što izrasta u poprsje majke koja uvis podiže svoje dijete.¹⁹

Bilješke iz radnih dnevnika Danice Pinterović naznačuju njezinu uključenost u projekt podizanja spomenika od samoga početka. Makso Herman s njom se u listopadu 1962. konzultirao oko dolaska Nemonu u Osijek,²⁰ a u kolovozu i listopadu 1964. glede spomenika.²¹ Iste, 1964. godine Nemon je dovršio model spomenika u sadri. Njegovo pismo, upućeno Danici Pinterović 5. listopada 1964., upozorava na poteškoće i prisiljenost na kompromise oko realizacije spomenika, ali otkriva i značajnu ulogu i zasluge Danice Pinterović u cijelom projektu: „Vi ste si dali neobično mnogo truda da dođe do ostvarenja ovoga spomenika iz dobrote vaše duše i srca dok sam ja na pola puta klonuo u tom natezanju i narivavanju.“ Nemon Danici Pinterović opisuje spomenik i tumači njegovu simboliku, žaleći što je nije zatekao u Osijeku za svojega zadnjeg posjeta (Danica Pinterović je u to vrijeme – od 12. 11. 1963. do 6. 4. 1964. – bila na studijskom putovanju u SAD-u). Također, Nemon izražava žaljenje što spomenik neće biti u dimenzijama koje je zamislio, „jer su sredstva na koja se je računalo izvana sasvim zatajila. Sada pravo je čudo da je ovim dobrim ljudima u zemlji uzmoglo nabaviti sredstva da ovaj manji format spomenika bude ostvaren“. Prije lijevanja skulpture u broncu, želio je još jednom doći u Osijek, kako bi pregledao lokaciju postavljanja spomenika.²² O mjerilu spomenika, s neskrivenom gorčinom, Nemon piše Danici Pinterović i neposredno prije njegova otkrivanja: „Mene jeza hvata, kada pomislim da će ta moja skulptura biti otkrivena kao spomenik kad je ista u mojim očima samo jedan projekat spomenika u sadašnjoj formi.“²³

¹⁸ Zlata Živaković-Kerže, *Stradanja i pamćenja. Holokaust u Osijeku i život koji se nastavlja* (Osijek, 2006), 201, 204.

¹⁹ [Pinterović], „Osijek dobiva još jedan spomenik žrtvama fašizma“, 8.

²⁰ Dnevnik rada Danice Pinterović 5 (1. 10. 1962. – 7. 3. 1966.), 3. 10. 1962., str. 3. Dokumentarna zbirka MSO.

²¹ Dnevnik rada Danice Pinterović 5, 18. 8. 1964., str. 134; 16. 10. 1964., str. 142. Dokumentarna zbirka MSO.

²² Pismo Oscara Nemonu Danici Pinterović, Pleasant Land, Boars Hill, Oxford, 5. 10. 1964. Dokumentarna zbirka MSO.

²³ Pismo Oscara Nemonu Danici Pinterović, 20 Pimlico Road, S. W. 1. Sloane 4444, London, 10. 11. 1965. Dokumentarna zbirka MSO.

O kompromisu oko dimenzija spomenika svjedoči članak iz *Glasa Slavonije* iz 1963. u kojemu je najavljeno njegovo podizanje, s navodom kako će prema umjetnikovoj zamisli spomenik biti visok pet metara,²⁴ a isto potvrđuju i intervjui s Nemonom: „Prema prvobitnoj zamisli kip je trebao biti monumentalniji, da bi njegova poruka bila univerzalna.“²⁵ I još: „Draga mi je to skulptura, ali sam spomenik ovako kako je izveden nije ono što sam želio. To je trebala biti statua deset metara, s postamentom. Tada bi došla do izražaja. Oni koji su trebali dati novac za izradu nisu se odazvali. Ja sam svoje učinio: dao sam badava skulpturu“, priopćio je Oscar Nemon novinaru Nenadu Golu prilikom susreta u Londonu 1984. godine.²⁶

Iz kojih razloga financijska sredstva „izvana“, kako kaže Nemon, nisu bila uključena u financiranje podizanja spomenika i tko ih je trebao donirati, nije poznato. Podizanje spomenika financirano je iz nekoliko izvora – dotacijama Narodnog odbora Općine Osijek i Saveza židovskih općina te novčanim priložima članova Židovske općine Osijek i novčanim priložima iz programa *Claims*.²⁷

U jednom novinskom članku također je zabilježeno kako je Nemon spomenik radio u Londonu, vlastitim sredstvima.²⁸ Kako ističe Danica Pinterović,²⁹ a potvrđuje dokument o darivanju u Državnom arhivu u Osijeku,³⁰ spomenik je bio Nemonova donacija gradu Osijeku – Nemon ga je izradio na poziv Židovske općine u Osijeku i poklonio u sadri izrađen model svom rodnom gradu. Ovim se spomenikom, na izvjestan način, Nemon odužio gradu Osijeku, kao što je to bio obećao da će učiniti 1928. godine, u svom pismu zamolbe osječkoj gradskoj upravi, koja mu je tada bila odobrila novčanu potporu u iznosu od 20.000 dinara, kako bi neke svoje radove mogao odliti u bronci.³¹

Nemonov osječki spomenik, onako kako ga je umjetnik zamislio, trebao je u svakom slučaju biti izveden u znatno većem mjerilu. Veći je morao biti ne samo zbog obveze poštivanja izvorne autorske koncepcije, već i iz mor-

²⁴ „Poruka ljudima“, *Glas Slavonije*, br. 5729, 21. 11. 1963., 3.

²⁵ N. Rešetar, „Gost našeg grada, Oskar Nemon, kipar iz Engleske“, *Glas Slavonije*, br. 6348, 2. 12. 1965., 5

²⁶ Nenad Gol, „Kraljevski portretist Oskar Nemon; Londonski spomenici Osječanina“, *Danas*, Zagreb, 9. 4. 1984., 69-71.

²⁷ Zlata Živaković Kerže, *Stradanja i pamćenja*, 204.

²⁸ Toma Mihajlović, „Kipar je skrivao suze“, *Arena*, Zagreb, br. 263, 7. 1. 1966., 14. Ovdje je istaknuto i kako je Nemon model za spomenik o svom trošku dopremio u Osijek.

²⁹ Danica Pinterović, „Oskar Nemon“, *Osječki zbornik* 11 (Osijek, 1967), 291.

³⁰ Nemon Oskar, London, statua gips, poklon, br. 79, 4. 1. 1965., Registar NOO Osijek, 1965., HR-DAOS-73.

³¹ Vidi u: Zec, *Osječki kipari*, 206-207.

foloških i prostorno-proporcijских zakonitosti što proizlaze iz naravi samoga kiparskoga djela. Forma ove Nemonove skulpture svoj bi puni izražaj postigla tek u barem dvostruko većim dimenzijama od realiziranih. Umjesto toga je maketa, odnosno sadreni model za spomenik – skulptura koju je Nemon načinio u svom atelijeru u Engleskoj, s figurom koja je nešto veća od naravne ljudske veličine – odlivena u broncu i postavljena u Osijeku.

Isti sadreni model za spomenik preuzela je u travnju 1965. u Londonu, u ime Židovske općine Osijek, osobno Danica Pinterović i otpremila ga za Hrvatsku.³² Fotografija na kojoj uz model spomenika u sadri poziraju Pinterović i Nemon nastala je u Nemonovu atelijeru u Pimlico Roadu br. 20 u Londonu, vjerojatno 15. travnja 1965., prilikom posjeta Danice Pinterović. U svom radnom dnevniku Pinterović daje opširan prikaz svog puta i boravka u Londonu i Engleskoj od 9. do 20. travnja 1965., opisujući mjesta i muzeje koje je posjetila, a u kratkim crtama spominje susret i druženje s Nemonom, koji ju je u Londonu dočekaio i primio.³³ Model za spomenik je potom 27. 5. 1965. dopremljen u ljevaonicu Vladimira Šeba u Zagreb i ondje odliven u broncu, zbog čega je Danica Pinterović početkom lipnja boravila u Zagrebu.³⁴ Danas se, u oštećenom stanju, ovaj sadreni model Nemonova spomenika nalazi u Zbirci kiparstva Muzeja likovnih umjetnosti u Osijeku.

Svečano otkrivanje spomenika upriličeno je u kišno nedjeljno prijepodne 28. studenog 1965., „povodom proslave 20-godišnjice Oslobođenja“, u malome parku na Gajevu trgu – parku koji danas nosi ime Oscara Nemon.³⁵ Umjetnik je osobno prisustvovao otkrivanju spomenika.

Oscar Nemon nadao se kako će ovo njegovo djelo biti prihvaćeno svugdje gdje se bude odavao spomen židovskim mučenicima. A zamislio je i identični kip – višestruko veći od prirodne veličine – koji bi bio podignut u Izraelu kao izraelski pandan američkomu Kipu slobode.³⁶

Osim nepoštivanja zamišljenih, no svakako adekvatnih dimenzija Nemonova spomenika, do odstupanja od izvornoga koncepta došlo je i na razini tumačenja i prezentacije ideje i značenja spomenika. Pri tumačenju njegova

³² „Transjug međunarodna špedicija“, filijala Osijek, Osijek, 4151-0120/101 LC, 3. 4. 1965., Ugovor o špediciji, Jevrejska općina Osijek; 4151-0120/101 LC, 3. 4. 1965., Kopija opoziva firmi Oscar Nemon, London, za maketu spomenika žrtvama fašizma za grad Osijek, Dokumentarna zbirka MSO; „Povod dolaska u London...“, Danica Pinterović, Dnevnik putovanja u London. Bilježnica, „Memo book“, rukopis. Dokumentarna zbirka MSO.

³³ Dnevnik rada Danice Pinterović 5, str. 164-170. Dokumentarna zbirka MSO.

³⁴ Isto, str. 177; [Pinterović], „Osijek dobiva još jedan spomenik žrtvama fašizma“, 8.

³⁵ Detaljan program svečanosti otkrivanja *Spomenika žrtvama fašizma Osijeka i Slavonije* nalazi se u dokumentaciji Danice Pinterović, u Dokumentarnoj zbirci MSO.

³⁶ Melnikoff, „Oscar Nemon's vision“, 32-33.

značenja stoga treba razlučiti pitanja: zašto je podignut, kome je posvećen i koja je njegova poruka? Povod za podizanje je holokaust³⁷ osječkih i slavonskih Židova – spomenik je posvećen prvenstveno njihovoj žrtvi, a poruka je ljubav ili čovjekoljublje, kako je to rekao sam autor.

Zbog provođenja politike progona i istrebljenja Židova u NDH Oscar Nemon je izgubio velik dio svoje obitelji, uključujući majku i brata.³⁸ Njegove su pobude i povodi pri odluci stvaranja spomenika stoga posve jasni – zamislio je i izradio spomenik židovskim žrtvama. Odnosno, svoju je skulpturu posvetio u Drugom svjetskom ratu stradalim Židovima Osijeka i Slavonije, nadajući se kako će jednoga dana njegovo djelo biti prihvaćeno kao univerzalni simbol židovskoga mučeništva. Jednako tako, motive i razloge zbog kojih je osječka Židovska zajednica pokrenula podizanje spomenika ne treba posebno obrazlagati. Oni su razvidni, između ostaloga, i iz pisma upućenog Nemonu 1961. godine, u kojemu mu Židovska općina Osijek zahvaljuje na pristanku što će raditi spomenik, pozivajući se na Nemonove „plemenite osjećaje za strahovito stradanje naše Jevrejske zajednice“, te se navodi kako će spomenik „ovjekovječiti uspomenu naših nedužnih mučenika – patnika“. I dalje: „Priključujemo se Vašoj zamisli, da Spomenik treba biti izraz nada u bolje čovječanstvo, za koju nadu su živjele i umirale generacije naših pređa. Zar upravo naša generacija nije bila svjedok najstrašnije tragedije u historiji Jevrejstva, ali također ujedno i novovjekog čuda uskrsnuća Medinat Izrael?“³⁹ U tekstu govora pisanog za svečanost otkrivanja spomenika, tajnik Židovske općine Makso Herman nedvosmisleno ističe komu je spomenik posvećen, nazivajući ga „Spomenikom jevrejskim žrtvama fašizma iz Osijeka i Slavonije“.⁴⁰ I u članku Pamele Melnikoff, objavljenom 1962., u vrijeme kada je Nemon počeo

³⁷ Termin *holokaust* postao je općeprihvaćen kroz 1970-e, dakle u kulturno-političkom kontekstu kasnijem i različitom u odnosu na ideološki kontekst poslijeratne Jugoslavije, u kojemu nastaje spomenik u Osijeku. Stoga se isti termin *holokaust* ovdje koristi gledano iz današnje perspektive politika sjećanja i novije nastalih političkih okolnosti, retroaktivno primijenjen na kontekst nastanka osječkoga spomenika.

³⁸ Osječku obitelj Adler s Nemonove majčine strane, u kojoj je Nemon odrastao, zatekla je tragična sudbina osječkih i slavonskih Židova, koji su 1942. bili iseljeni u ustaški sabirni logor u Tenji kraj Osijeka, a potom odvoženi u logore smrti – Jasenovac ili Auschwitz. Od sedmero braće i sestara Nemonove majke, holokaust su preživjeli samo jedan Nemonov ujak i ujna, te neki od njegovih sestrični i bratića. Nemonova majka Eugenija i brat Dezider strijeljani su 3. 11. 1942. u nacističkom koncentracijskom i egzekucijskom logoru Banjica u Beogradu. Pogroma se spasila Nemonova sestra Arabella.

³⁹ Pismo Židovske općine Osijek Oscaru Nemonu, Osijek, 17. 4. 1961. U potpisu: Makso Herman, tajnik; Arnold Kon, predsjednik. Oscar Nemon Studio Museum and Archive, Boars Hill, Oxford.

⁴⁰ Govor tajnika Jevrejske općine Osijek, Maksa Hermana, prilikom otkrivanja Spomenika žrtvama fašizma Osijeka i Slavonije dne 28. Novembra 1965. Strojopis, 3 stranice. Oscar Nemon Studio Museum and Archive, Boars Hill, Oxford.

raditi na modelu za spomenik, izričito se navodi kako mu je „povjeren zadatak izrade spomenika židovskim žrtvama nacizma koji uskoro treba biti postavljen u njegovu rodnom Osijeku i kako će skulptura – jednostavan prikaz majke s djetetom – biti postavljena kao spomenik ubijenim Židovima iz Slavonije“.⁴¹

S javnom komunikacijom informacije kome je spomenik posvećen u lokalnom se dnevnom tisku od samoga početka balansiralo, pa je tako tumačenje spomenika rastegnuto između ratnoga stradanja Židova i univerzalne žrtve fašističkog terora. Prvi objavljeni novinski članak, u kojemu je najavljeno podizanje spomenika, otisnut je pod naslovom *Spomenik žrtvama fašizma*. U njemu je rečeno da se spomenik podiže u ratu poginulim rodoljubima, ali i da je poznati kipar ponudio da izradi skulpturu „koja će simbolizirati borbu i stradanja židovskog naroda“.⁴² U tekstovima koje je pisala Danica Pinterović navodi se kako će se u jednom osječkom parku podići „spomenik žrtvama fašizma uopće, a napose židovskim žrtvama“,⁴³ zatim kako bi spomenik „imao biti posvećen jevrejskim žrtvama fašizma i nacizma“,⁴⁴ i naposljetku – „kako sam umjetnik reče, on je spomenik zamislio kao memento na mnogobrojne žrtve fašizma uopće, a na one mnogobrojne židovskog porijekla napose“.⁴⁵

U bilješkama iz svoga dnevnika putovanja u London, gdje je nekoliko dana provela s Oscarom Nemonom i njegovom obitelji, Danica Pinterović navodi kako „opći značaj spomenika leži u uspomeni na žrtve fašizma bez razlike vjere i narodnosti, a specifični u uspomeni na mnogobrojne i nečovječne okrutnosti počinjene od fašista nad osječkim Jevrejima“.⁴⁶ U sačuvanim i dostupnim pismima, upućenima Danici Pinterović, Nemon nigdje ne eksplicira simboliku spomenika vežući ga isključivo uz Židovske žrtve. U jednom pismu iz 1964. ovako tumači poruku spomenika: „treba da služi kao opomena idućim generacijama a sadašnjim koji su sudjelovali u tom klanju da ih se nije zaboravilo, navodeći ga kao spomenik žrtvama nečovječnosti i posvećen čovječanstvu“.⁴⁷ O Nemonovu stavu o vezi spomenika s genocidom nad Židovima saznalo bi se više iz njegovih pisama upućenih 1960-ih Maksu Hermanu, odnosno osjećajnoj Židovskoj općini, nego iz istovremenih instrumentaliziranih novinskih na-

⁴¹ Melnikoff, „Oscar Nemon's vision“, 32.

⁴² M. Đ., „Spomenik žrtvama fašizma“, 3.

⁴³ Pinterović, „Novi spomenik židovskim žrtvama, značajan ukras grada Osijeka“, 8.

⁴⁴ Danica Pinterović, „Posjet Oscara Nemonu Osijeku“, strojopis, Dokumentarna zbirka MSO.

⁴⁵ [Pinterović], „Osijek dobiva još jedan spomenik žrtvama fašizma“, 8.

⁴⁶ Danica Pinterović, Dnevnik putovanja u London. Bilježnica, „Memo book“, rukopis. Dokumentarna zbirka MSO.

⁴⁷ Pismo Oscara Nemonu Danici Pinterović, Pleasant Land, Boars Hill, Oxford, 5. 10. 1964. Dokumentarna zbirka MSO.

pisa.⁴⁸ U tom smislu indikativa je usporedba dvaju intervjua s umjetnikom, jednoga objavljenoga u gore navedenom inozemnom židovskom tjedniku,⁴⁹ i drugoga, objavljenoga u *Glasu Slavonije* nekoliko dana nakon podizanja spomenika, gdje je navedena ova umjetnikova izjava: „Radio sam ga s idejom opomene protiv svih zvjerstava i uvreda čovjeka, bez obzira kakvo ime oni trenutno nose. U okviru svojih mogućnosti želio sam odati počast nedužnim žrtvama fašističkog terora (...) izradio sam spomenik, koji sa svim drugim žrtvama fašizma dijele i dvadeset i tri poginula člana moje velike obitelji.“⁵⁰

Nemonova je skulptura, naposljetku, protumačena, postavljena i svečano otkrivena kao spomenik žrtvama fašizma: zanemarujući činjenicu da je spomenik, koji kreira i gradu Osijeku poklanja Oscar Nemon, a koji naručuje i podiže Osječka židovska općina, zapravo spomenik žrtvama genocida nad Židovima, njegovo je značenje poopćeno na sve žrtve fašizma. To je vrlo jasno uočljivo u novinskim člancima koji su, ispuštajući pridjev „židovski“ iz naslova spomenika, pratili njegovo podizanje.⁵¹ O tome još bolje govori natpis ugraviran na niskoj mramornoj bazi samoga spomenika: *Žrtvama fašizma Osijeka i Slavonije 1941 – 1945*. Na brončanom podnožju spomenika, sastavnom dijelu Nemonove skulpture, u rimskoj je kapitali istaknut jedan drugi natpis: *Sjeti se... Nikada ne zaboravi! / Oskar Nemon i Jevrejska općina Osijek*.

Iako je i sama bila autoricom nekoliko novinskih članaka o spomeniku, objavljenih u *Glasu Slavonije*, Danica Pinterović o preciznom značenju i simbolici spomenika ne dvoji pišući stručni članak o Nemonu u stručno-znanstvenom časopisu *Osječki zbornik*, koji je osobno uređivala: „Spomenik je podignut na uspomenu mnogobrojnih osječkih i slavonskih Židova, žrtava fašizma, među kojima je bio i razmjerno velik broj Nemonove najbliže rodbine.“⁵²

⁴⁸ Nažalost, korespondencija između Oscara Nemoni i Židovske općine Osijek, koja se nekada nalazila u pismohrani Židovske općine Osijek, nije sačuvana. Na informaciji zahvaljujem g. Dragi Kohnu, tajniku Židovske općine Osijek.

⁴⁹ Melnikoff, „Oscar Nemon's vision“, 32.

⁵⁰ Rešetar, „Gost našeg grada, Oskar Nemon, kipar iz Engleske“, 5.

⁵¹ „Poruka ljudima“, *Glas Slavonije*, br. 5729, 21. 11. 1963., 3; „Osijek dobiva još jedan spomenik žrtvama fašizma“, *Glas Slavonije*, br. 6222, 4. 7. 1965., 8; „Danas se u Osijeku otkriva spomenik Oskara Nemoni žrtvama fašizma“, *Glas Slavonije*, br. 6347, 28., 29., 30. 11. i 1. 12. 1965., 7; „Otkriven spomenik – dar zemljaka“, *Večernji list*, 1. 12. 1965., novinski izrezak, pismohrana MLU; „Svečanosti“, nepoznati list, 28. 11. 1965., novinski izrezak, pismohrana MLU; N. Rešetar „Gost našeg grada, Oskar Nemon, kipar iz Engleske“, *Glas Slavonije*, br. 6348, 2. 12. 1965., 5; „U Osijeku svečano otkriven spomenik žrtvama fašizma“, *Glas Slavonije*, br. 6348, 2. 12. 1965., 1; Toma Mihajlović, „Kipar je skrivao suze“, *Arena*, Zagreb, br. 263, 7. 1. 1966., 14. Izuzetak predstavlja jedan članak na ćirilici: M. S., „Otkriven spomenik jevrejskim žrtvama fašizma“, novinski izrezak, list i datum nepoznati. Dokumentarna zbirka MSO.

⁵² Pinterović, „Oskar Nemon“, 291.

Sama činjenica da su za postavljanje spomenika bile predložene dvije lokacije – jedna ispred doma JNA, a druga ispred zgrade Židovske općine – oslikava ambivalentan stav gradske uprave prema podizanju spomenika i tumačenju njegova značenja. Shodno tome, otkrivanje spomenika bilo je uklopljeno u program proslave 20-godišnjice narodne revolucije (spomenik je otkriven 28. studenog 1965., uoči Dana Republike, koji se slavio sljedećeg dana), što samo po sebi govori o političkoj tendenciji poopćavanja njegova značenja. U nastojanju izbjegavanja izdvojenog spomeničkog obilježavanja isključivo žrtve jednoga naroda, bilo je to u skladu s ideološkim načelima sustava koji je tabuizirao isticanje nacionalnosti, proskribirajući istu kao ugrozu doktrinarnoj ideji jednakosti, bratstva i jedinstva svih naroda i narodnosti.

Navedeno ilustrira način spomeničkoga obilježavanja židovskog sabirnog logora u Tenji kraj Osijeka.⁵³ Na cesti između Osijeka i Tenje, u blizini mjesta gdje se logor nalazio, nakon rata postavljen je jednostavan spomenik u obliku obeliska s petokrakom zvijezdom na vrhu i s natpisom: „Na ovom mjestu bio je fašistički logor kroz kojega je prošlo na hiljade rodoljuba ovog kraja. Ovaj kamen spomenik u znak sjećanja i zahvalnosti palih rodoljuba podigao je narod ovog kraja“. Pišući o stradanju osječkih Židova u Drugom svjetskom ratu, Mirko Najman u vezi s tim primjerom zaključuje: „Na žalost, u mom rodnom gradu Osijeku postoje samo bezimeni spomenici ‘Žrtvama fašističkog terora’.“⁵⁴

Razlozi ovakvog javnog predstavljanja i iščitavanja značenja osječkoga spomenika razumljivi su s obzirom na povijesno-politički kontekst razdoblja u kojemu je spomenik nastao. U Socijalističkoj Republici Hrvatskoj, kao i u cijeloj socijalističkoj Jugoslaviji, holokaust je bio tretiran kao dio ukupne tragedije koja je zemlju zadesila u Drugome svjetskom ratu – židovsko stradanje u holokaustu prikazivano je kao dio iste tragične sudbine koju su dijelili svi drugi narodi i narodnosti Jugoslavije.⁵⁵ Politički narativ konstrukcije kolektivnog pamćenja unutar konstitutivne antifašističke paradigme u danom povijesnom vremenu⁵⁶ doista nije podržavao etniciziranje stradalih u Drugom svjetskom ratu.

⁵³ O židovskom logoru u Tenji vidi u: Zlata Živaković-Kerže, „Od židovskog naselja u Tenji do sabirnog logora“, *Scrinia Slavonica* 6 (Sl. Brod, 2006), 497-513.

⁵⁴ Mirko Najman, „Stradanje osječkih Jevreja“, 46.

⁵⁵ Mark Biondich, „Representations of the Holocaust and Historical Debates in Croatia since 1989“, u: John-Paul Himka, Joanna Beata Michlic (ur.), *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe* (University of Nebraska Press, 2013), 136.

⁵⁶ Jugoslavenski primjer temeljenja narativa o stradanjima u Drugom svjetskom ratu na antifašizmu nije jedinstven niti usamljen. Primjerice, u Istočnoj Njemačkoj i u drugim istočno-europskim satelitima Sovjetskog Saveza „tragediju Holokausta ignoriralo se zato jer se nije uklapala u antifašistički narativ“. Vidi u: Vjeran Pavlaković, „Komemorativna kultura Bleiburga, 1990.-2009.“, u: *Kultura sjećanja: 1945.* (Zagreb: Disput, 2009), 170. Jeffrey

Kultura memorije i politika komemoriranja slijedile su taj ideološki imperativ.⁵⁷ U tom kontekstu (ortodoksije antifašizma), osječki spomenik nije niti mogao biti tumačen i prezentiran drugačije nego kao *Spomenik žrtvama fašizma*.

Osječki primjer nužno je razmotriti i u širem, odnosno internacionalnom okviru komemoriranja židovskoga stradanja: ono se, kao izdvojeni povijesni fenomen pod imenom *holokausta*, prepoznaje upravo u razdoblju planiranja osječkoga spomenika, početkom šezdesetih godina 20. stoljeća,⁵⁸ etablira se u sedamdesetima i kasnije, a intenzivira tijekom devedesetih, ali u okviru nekih drugih, novijih politika sjećanja i novije nastalih političkih okolnosti.⁵⁹ Upravo šezdesetih godina 20. stoljeća *spomenik holokausta* postaje zasebnim žanrom komemorativne umjetnosti.⁶⁰

S druge strane, postavlja se pitanje: ukazuje li onovremeno modificirano tumačenje osječkoga i tenjskoga spomenika i na problem suočavanja društva

---

Herf, kojeg citira V. Pavlaković, ističe kako je odnos prema holokaustu u Istočnoj Njemačkoj nakon 1953. bio određen „čistom antifašističkom ortodoksijom u kojoj je slučaj Židova, u najboljem slučaju, marginaliziran“. Jeffrey Herf, „Legacies of Divided Memory for German Debates about the Holocaust in the 1990s“, u: *German Politics and Society* 52, Vol. 17, No. 3, 1999, 9-34. Pišući o komemoriranju holokausta, Marek Kucia zaključuje kako su „u centralnoj i istočnoj Europi državni spomenici prečesto univerzalizirali, nacionalizirali, internacionalizirali ili čak potpuno izbrisivali iz sjećanja židovski holokaust“. Marek Kucia, „Holocaust Memorials in Central and Eastern Europe: Communist Legacies, Transnational Influences and National Developments“, u: *Remembrance and Solidarity Studies in the 20th Century European History* 5 (2016), 172.

⁵⁷ Usporedi: Sanja Horvatinčić, „Spomenik, teritorij i medijacija ratnog sjećanja u socijalističkoj Jugoslaviji“, u: *Život umjetnosti* 96 (2015), br. 1, 36-37.

⁵⁸ Indikativna je – u smislu pozivanja na ključne događaje u počecima etabliranja holokausta kao specifičnog povijesnog fenomena i njegove afirmacije kao paradigmatškog mjesta politike sjećanja – podudarnost planiranja osječkog spomenika židovskim žrtvama 1961. i početak Nemonova rada na njemu 1962. godine, sa suđenjem nacističkom zločincu Adolfu Eichmannu 1961. te njegovim smaknućem 1962. godine, događajem koji se uzima kao jedan od ključnih u historiografiji holokausta, kada se „uništenje evropskih Židova počelo shvaćati kao zasebni fenomen – kao Holokaust.“ Citat preuzet iz: Zoë Waxman, „Testimony and Representation“, u: *The Historiography of the Holocaust*, ur. Dan Stone (Palgrave Macmillan, 2004), 495. Iste, 1961. godine objavljena je i knjiga Raula Hilberga *The Destruction of the European Jews*, jedna od prvih opsežnih studija holokausta i jedno od historiografskih uporišta u prepoznavanju holokausta kao distinktivnog povijesnog događaja.

⁵⁹ Vidi u: Waxman, „Testimony“, 495; Cecilie Felicia Stokholm Banke, *The Holocaust and EU politics of memory*, Danish Institute for International Studies, DIIS, paper for COST-workshop on Politics of Memory at European University Institute (EUI), Florence, 19-20 June 2015., 3-8. Cecilie Felicia Stokholm Banke, *The Legacies of the Holocaust and European Identity after 1989*, DIIS working paper, 36 (2009), 9-10; Harold Marcuse, „Memories of World War II and the Holocaust in Europe“, u: *A Companion to Europe 1900-1945*, ur. Gordon Martel (Blackwell Publishing, 2005), 487-503.

⁶⁰ Harold Marcuse, „Holocaust Memorials: The Emergence of a Genre“, u: *The American Historical Review*, Vol. 115, No. 1, 1 (2010), 54, 89.

s teškom baštinom holokausta? Pitanje je, koliko je lokalna zajednica (ne-židovska i židovska podjednako) 1965. godine, dvadeset i tri godine nakon prestanka rada logora u Tenji, bila spremna suočiti se sa svojom nedavnom prošlošću. Odnosno, koliko je za njezin odnos prema holokaustu bila relevantna socio-psihološka dimenzija nelagode, prikrivanja i prešućivanja.

Tenjski je spomenik između 1990. i 2000. godine srušen,⁶¹ a obnovljen je 2004. godine, bez petokrake zvijezde koja se nalazila na vrhu, ali s posve istim natpisom koji se izvorno nalazio na obelisku – natpisom na kojemu se ne spominju Židovi, niti je naznačeno o kakvom se logoru radilo.⁶² Iako se trend komemoracije holokausta u Hrvatskoj drastično promijenio nakon 2000. godine,⁶³ ovaj primjer ukazuje na to da problem suočavanja lokalne zajednice, kao i društva u cjelini, s vlastitom prošlošću i s tragičnom baštinom holokausta i dalje persistira. Vezano uz dotični natpis, treba navesti podatak da su početkom prosinca 1987. godine predsjednica Židovske općine Osijek Zlata Margulies i tajnik Darko Fischer poslali SUBNOR-u Tenja obavijest o podizanju spomen-ploče na ulazu u to mjesto i predložili tekst spomen-ploče koji je glasio: „Na ovom mjestu od marta do jula 1942. bio je ustaški sabirni logor Tenja iz kojeg su deportirani Židovi Osijeka i okolice u logore smrti. Na sjećanje zatočenicima i žrtvama logora ovu spomen ploču podižu SUBNOR Tenje i Židovska općina Osijek“.⁶⁴ Izuzev netočno datiranog perioda rada logora, koji je u funkciji bio od travnja do kolovoza 1942.,⁶⁵ predloženi natpis je koncizno, vjerodostojno i objektivno isticao povijesne činjenice, bez okolišanja i preuveličavanja.

Vratimo se problemu reevaluacije Nemonova osječkoga spomenika „Majka i dijete“. Danas bismo taj spomenik, konačno, trebali iščitavati nedvosmisleno i bez uopćavanja, odnosno upravo onako kako je izvorno i bio zamišljen – kao spomenik žrtvama holokausta, ili, preciznije, spomenik osječkim i slavonskim Židovima, žrtvama etničkoga čišćenja židovskoga naroda, koje je na temelju rasnih zakona provodila ustaška vlast u NDH. Taj je spomenik, dapače – u smislu simboličkog obilježavanja stradanja – u neposrednoj vezi s tenjskim židovskim logorom, mjestom tranzita osječkih i slavonskih Židova u logore smrti, iako taj suodnos nigdje nije eksplicitno naznačen.

⁶¹ Vidi u: Juraj Hrženjak (ur.), *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990 – 2000*. (Zagreb: Savez antifašističkih boraca Hrvatske, 2002), 141.

⁶² Obnovila ga je Židovska općina Osijek, povodom dana stradanja i junaštva Jom Hašoa, na sjećanje židovskim stradalnicima, 18. travnja 2004., kako je ispisano na spomen-ploči u podnožju spomenika. I taj je spomenik bio srušen 2016. godine, a mjesec dana nakon toga obnovljen i ponovno postavljen.

⁶³ Biondich, „Representations of the Holocaust“, 138.

⁶⁴ Živaković-Kerže, *Stradanja i pamćenja*, 211.

⁶⁵ Živaković-Kerže, „Od židovskog naselja“, 497, 503, 513.

Kao prilog poznavanju problema komemoracije holokausta, odnosno spomeničkog obilježavanja holokausta u nas, treba navesti još jedan podatak, koji akcentuira jedinstvenu vrijednost i izdvojeni značaj osječkoga spomenika: prema postojećim saznanjima i raspoloživim podacima,⁶⁶ osječki spomenik jedan je od rijetkih spomenika žrtvama holokausta podignutih u Hrvatskoj nakon 1945. godine do danas. Štoviše, taj spomenik predstavlja jedinstven slučaj komemoriranja genocida nad Židovima u javnom urbanom prostoru, tj. izvan cemeterijalnog konteksta, u razdoblju SFRJ i nakon njega: jedina je spomenička skulptura koja obilježava holokaust, integralno postavljena kao javni spomenik u javnome prostoru nekoga grada u Republici Hrvatskoj, integrirana u urbanističko tkivo i uključena u život grada – u samom gradskom središtu – u izravnom suodnosu s prolaznicima i prostorom koji je okružuje. Ostali se spomenici i spomen-obilježja posvećena holokaustu nalaze gotovo isključivo na židovskim grobljima.

***

O angažmanu Danice Pinterović oko podizanja spomenika svjedoče još dva pisma. U jednome Arnold Kohn, predsjednik Židovske općine Osijek, Danici Pinterović zahvaljuje na novčanom prilogu koji je doznala Židovskoj općini za podizanje spomenika. Zahvaljuje joj i na zalaganju pri njenoj realizaciji, ističući kako bez njezine pomoći i njezina truda spomenik nikada ne bi mogao biti ostvaren. Također joj upućuje zamolbu za pomoć u budućim poslovima oko njega podizanja.⁶⁷

U drugome pismu Josip Lihtental, predsjednik Odbora za podizanje spomenika, Danici Pinterović upućuje službeni poziv na svečano otkrivanje „našeg spomenika žrtvama fašizma iz Osijeka i Slavonije“; spomenik naziva „našim zajedničkim čedom“, ističući kako je dr. Pinterović uložila toliko ljubavi, truda i upornosti u njegovo ostvarenje. Srdačno i duboko zahvaljujući na svemu što je učinila i „što još čini“ pri ostvarivanju njihove „zajedničke plemenite zamisli“, naglasio je kako Židovska općina cijeni i poštuje njezin ogromni doprinos.⁶⁸

⁶⁶ Warren L. Miller et al., *Jewish Heritage Sites in Croatia, Preliminary Report*, Washington DC: United States Commission for the Preservation of America's Heritage Abroad, (2005), 7-23. Kako napominje Sanja Horvatinčić, „spomenici posvećeni holokaustu, kao ni ostali memorijalni objekti iz razdoblja socijalizma na području bivše Jugoslavije još uvijek nisu podvrgnuti sustavnoj znanstvenoj analizi“. Vidi u: Sanja Horvatinčić, *Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – prijedlog tipologije*, doktorski rad (Sveučilište u Zadru, Poslijediplomski sveučilišni studij, humanističke znanosti, Zadar, 2017), 4.

⁶⁷ Pismo Arnolda Kohna Danici Pinterović, Jevrejska općina Osijek, Osijek, 27. 5. 1964. Dokumentarna zbirka MSO.

⁶⁸ Pismo Josipa Lihtentala Danici Pinterović, Jevrejska općina Osijek, Osijek, 12. 11. 1965. Dokumentarna zbirka MSO.

Konačno, i sam Nemon, mjesec dana nakon otkrivanja spomenika, piše Danici Pinterović iz Londona: „Zahvaljujem ti opet mnogo što si uspjela svojim uplivom da taj spomenik bude postavljen kao uspomena doduše žalosnog iskustva ali u isto vrijeme kao mjesto hodočašća za sve nas koji smo vezani istim udesom.“⁶⁹

Navedena pisma Oscara Nemon i predstavnika Židovske općine Osijek jasno potvrđuju angažiranost Danice Pinterović oko podizanja spomenika u Osijeku. U svojim radnim dnevnicima, pak, Danica Pinterović iznimno šturo opisuje događaje vezane za spomenik, ne prisvajajući si nikakve zasluge za njegovo postavljanje.

Izvjesno je kako je Danica Pinterović odigrala vrlo značajnu, možda i ključnu ulogu u postavljanju osječkog spomenika žrtvama holokausta – kao respektabilna članica akademske zajednice i kao stručni savjetnik čije se mišljenje tražilo i cijenilo, kao posrednik te kao osoba uključena u realizaciju. Ona je bila u direktnom kontaktu s Oscarom Nemonom i posredovala je između umjetnika i gradske uprave, odnosno Židovske općine Osijek, čak je i donirala novčani prilog za spomenik, i, konačno, osobno je u Londonu preuzela sadreni model iz kojeg je spomenik odliven u broncu.

Stručni prilozi Danice Pinterović o Oscaru Nemonu

Prve stručne priloge o Oscaru Nemonu u nas objavila je Danica Pinterović: članak u *Enciklopediji likovnih umjetnosti* iz 1964. godine,⁷⁰ a potom i opsežniji stručno-znanstveni tekst u *Osječkom zborniku* iz 1967. godine.⁷¹ Ondje je iznijela važne biografske podatke i kronologiju Nemonova umjetničkog djelovanja, odnosno, kako je sama navela, pokušala je s podacima koje je dobila od samog umjetnika ili ih je crpila iz kataloga izložaba, dnevnog i prigodnog tiska, načiniti skicu umjetnikova života i rada. Autori što su se kasnije bavili Nemonovom biografijom i opusom uvelike su koristili dotični tekst Danice Pinterović kao temelj za vlastita razmatranja i priloge Nemonovoj životnoj i umjetničkoj biografiji.

Članak za *Osječki zbornik* nastao je tijekom i neposredno nakon podizanja Nemonova spomenika stradanju osječkih Židova. Nakon dolaska u Osijek iz Londona, Danica Pinterović 17. 6. 1965. upisuje u svoj radni dnevnik: „Počela sam iz mnoštva bilježaka sastavljati Nemonovu biografiju.“⁷²

⁶⁹ Pismo Oscara Nemon Danici Pinterović, 20 Pimlico Road, S. W. 1. Sloane 4444, London, 24. 12. 1965. Dokumentarna zbirka MSO.

⁷⁰ Danica Pinterović, „(Neumann), Oskar“, u: *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, sv. 3 (Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1964), 538-539.

⁷¹ Pinterović, „Oskar Nemon“, 287-293.

⁷² Dnevnik rada Danice Pinterović 5, 17. 6. 1965., str. 178. Dokumentarna zbirka MSO.

U arhivskoj ostavštini Oscara Nemona, u arhivu Instituta Henry Moore u Leedsu, nalazi se nedatirani strojopisni zapis, naslovljen *Najvažniji momenti djelovanja kipara O. Nemona*,⁷³ s kronologijom umjetnikova djelovanja od 1923. do 1965. godine. Nemon ga je sastavio za Danicu Pinterović, najvjerojatnije na njezin zahtjev, kako bi dobivene podatke mogla upotrijebiti pišući umjetnikov životopis i pripremajući članak o njemu za *Osječki zbornik*.⁷⁴ U Nemonovoj se arhivi nalazi i separat navedenog članka, s posvetom na prvoj stranici: „U znak velikog poštovanja / autor / Osijek, 11. 5. 1968.“⁷⁵ U separat je umetnuto i pismo Danice Pinterović, upućeno Nemonu 15. 5. 1968., u kojemu piše kako je biografiju morala skratiti i eliminirati nekoliko ilustracija koje joj je Nemon svojedobno predao.

Uskoro je uslijedio Nemonov odgovor: „(...) Uspjela si uvjeriti Osječane da sam „ubrojiv“ i time si me natjerala na rad da dokažem svojim sunarodnjacima da se nisi prevarila. Vrijeme što meni još preostaje će valjda biti dovoljno da se odužim prema Tebi i prema gradu koji je u mene položio mnogo nade. (...) Sa mnogo hvala Tvojemu trudu istraživanja mojih vrlina ja Te najsrdačnije pozdravljam“.⁷⁶ Nemon je bio vrlo pažljiv oko izbora reprodukcija u tom članku, kako se vidi iz jednog pisma, upućenog Danici Pinterović 1966. U istom pismu umjetnik navodi da mu je britanski parlament povjerio izvedbu statue Winstona Churchilla, istaknuvši kako je „to priznanje iznad njegovih mogućnosti“.⁷⁷ Riječ je o najpoznatijoj Nemonovoj skulpturi Churchilla, dominantno postavljenoj na ulazu u Donji dom britanskog parlamenta, otkrivenoj 1. 12. 1969. godine, o čemu je Danica Pinterović napisala članak za *Glas Slavonije*.⁷⁸

Iz navedene korespondencije razvidno je kako je primarni izvor za tekstove koje je Danica Pinterović objavila o Oscaru Nemonu bio sam umjetnik. Uz to, Pinterović kao izvore koristi i arhivske dokumente, kao i članke objavljene u osječkom dnevnom tisku: „Sa svim ovim podacima koje sam dobila od samog umjetnika ili sam ih crpila iz kataloga izložaba, dnevne i prigodne štampe, pokušala sam načiniti skicu života i rada jedne izuzetno zanimljive ličnosti koja je potekla iz naše sredine, ali o kojoj se kod nas još premalo znađe i vodi računa.“⁷⁹

⁷³ Oscar Nemon Archive, Collection reference: 2004.21, Box 1, Henry Moore Archive, Leeds.

⁷⁴ Pinterović, „Oskar Nemon“, 287-293. *Osječki zbornik* je iz tiska izašao u svibnju 1968.

⁷⁵ Oscar Nemon Archive, Collection reference: 2004.21, Box 1, Henry Moore Archive, Leeds.

⁷⁶ Pismo Oscara Nemona Danici Pinterović, Friary Court, St. James's palace, London, S.W.1., 21. 6. 1968., Dokumentarna zbirka MSO.

⁷⁷ Pismo Oscara Nemona Danici Pinterović, 20 Pimlico Road, S. W. 1. Sloane 4444, London, 14. 2. 1966., Dokumentarna zbirka MSO.

⁷⁸ Danica Pinterović, „Oskar Nemon izradio statuu Churchilla“, *Glas Slavonije*, br. 7604, Osijek, 15. 1. 1970., 10.

⁷⁹ Pinterović, „Oskar Nemon“, 291.

***

Za posjeta Oscara Nemon Osijeku, 11. i 12. rujna 1973., Danica Pinterović je s umjetnikom provela vrijeme u obilasku grada te u svoj *Dnevnik rada* o tome unijela dragocjene bilješke. Prilikom razgledavanja Spomenika židovskim žrtvama, Nemon je izrazio želju da se na spomeniku napravi nekoliko intervencija. Još uvijek nezadovoljan njegovim neadekvatnim dimenzijama, želio je da se skulpturu majke s djetetom znatno podigne na jednu granitnu kocku, kako bi spomenik dobio na visini. Nadalje, predložio je da se skulpturu okrene prema zapadu, tako da oba natpisa dođu na istu stranu, te da ju se premaže lakom koji bi joj dao sjaj i patinu.⁸⁰ S Nemonom je Danica Pinterović potom bila i na osječkom Židovskom groblju, gdje su zajedno očistili od bršljana i korova sarkofag na grobu Nemonova djeda Leopolda Adlera, za koji je sam Nemon napravio nacrt i dao ga 1934. izvesti. Nemon je tom sarkofagu namjeravao dodati i jednu omanju skulpturu, ali je odustao, iz bojazni „da će to sve biti ionako ukradeno ili razoreno“.⁸¹

Za boravka u Osijeku Nemon je Danicu Pinterović zamolio za članak koji je o njemu za osječki *Die Drau* 1923. napisao Guido Jeny. Članak je želio predati Sir Johnu Rothensteinu, nekadašnjem ravnatelju Tate Gallery u Londonu, koji je tada pisao studiju o Nemonu.⁸²

U povodu Nemonova posjeta Danica Pinterović napisala je i kratak članak za *Glas Slavonije*. U članku se referira na spomenik, „koji je za dar rodnom gradu Oscar Nemon izradio na uspomenu jevrejskih žrtava fašizma“, spominje kako Nemon sada ima atelje u staroj kraljevskoj palači St James te kako ponovno radi jednu veliku skulpturu Winstona Churchilla, po narudžbi luksemburške vlade – petu po redu statuu velikog britanskog državnika koju izvodi po narudžbi raznih institucija.⁸³ U svom radnom dnevniku Danica Pinterović tada je zabilježila kako joj je Nemon prilikom posjeta Osijeku povjerio da planira raditi veliku statuu za jedan otočić pred New Yorkom, no ta informacija, piše Pinterović, tada „još nije bila za javnost“.⁸⁴

Iz kasnije korespondencije između Pinterović i Nemona treba izdvojiti Nemonovo pismo od 9. lipnja 1978., u kojemu on, referirajući se na pismo

⁸⁰ Ovim umjetnikovim zahtjevima, osim recentnih konzervatorskih intervencija čišćenja i patiniranja, tada niti kasnije nije bilo udovoljeno.

⁸¹ *Dnevnik rada* Danice Pinterović 8 (1. 9. 1971. – 1. 6. 1974.), 11. – 12. 9. 1973., str. 99 – 100, Dokumentarna zbirka MSO.

⁸² *Dnevnik rada* Danice Pinterović 8, 28. 9. 1973., str. 102. Dokumentarna zbirka MSO.

⁸³ D.[anica] P.[interović], „Nostalgичni posjet rodnom gradu“, *Glas Slavonije*, br. 8741, 6. 10. 1973., 6.

⁸⁴ *Dnevnik rada* Danice Pinterović 8, 11. – 12. 9. 1973., str. 100, Dokumentarna zbirka MSO. Do realizacije tog velikog Nemonova spomenika u New Yorku nije došlo.

Danice Pinterović, pozdravlja ideju podizanja spomenika Lavu Mirskom te napominje kako ga je voljan izvesti: „U Tvojem pismu Ti kažeš da su se Osječani razhrabрили da podignu spomenik Mirskom. Ideja sama dokazuje duboki lokalni patriotizam a što se izvedbe tiče drage volje ću biti umješan u tom podhvat.“⁸⁵ Nažalost, ovaj spomenik nije realiziran, a *Majka i dijete* (Spomenik osječkim i slavonskim Židovima – žrtvama holokausta) jedini je spomenik Oscara Nemon podignut u Hrvatskoj.

---

⁸⁵ Pismo Oscara Nemon Danici Pinterović, Friary Court, St. James's palace, London, S.W.1., 9. 6. 1978. Dokumentarna zbirka MSO.

* * *

PRILOG 1 (Pismo Oscara Nemona Danici Pinterović, Pleasant Land, Boars Hill, Oxford, 15. 5. 1962., Dokumentarna zbirka MSO).

Draga sugrađanko i draga prijateljice,

Moj vrlo kratki boravak u Osijeku, zahvaljujući Vama, bio je za mene jedno ublaženje. Poslije tolikih godina provedenih odvojen od svoje sredine, moj boravak bio je za mene od velikog značenja.

Poslije one nezaboravne večeri provedene s Vama, prošetao sam se po gradu i u noćnoj tišini silhuete građevina osvježile su moje uspomene iz djetinjstva. To je bilo vrijeme kada za mene nije bilo problema i u mojoj svijesti, i pogotovo sa mojim naklonostima za umjetnost, gledao sam u budućnost sa velikim pouzdanjem.

Međutim ovaj niz godina provedenih van svoje sredine zahtijevao je dvostruki napor da bi se ostvarilo ono i onako kako sam ranije maštao.

Vi ste još tamo rijetki predstavnik moje generacije i onih ideala koji su me ranije ispunjavali i sada se opet probudili. Ja sam veoma dirnut Vašom prijateljskom pažnjom koju ste ukazali povodom mog projekta. Ako se ovaj prijedlog za sad nije prihvatio, uvjeravam Vas da mene to nije mnogo iznenadilo.

Mnogo i mnogo Vam zahvaljujem na srdačnosti koju ste mi ukazali i moja je želja da se uskoro opet vidimo.

PRILOG 2 (Pismo Oscara Nemona Danici Pinterović, 20 Pimlico Road, S. W. I. Sloane 4444, London, 23. 9. 1962. Dokumentarna zbirka Muzeja Slavonije).

Draga spasiteljice!

Vaša vijest me je mnogo obradovala i ja vidim da Vi ne date Vašem optimizmu da Vas razočara.

Danas sam čuo nakon dugog vremena od gosp. Hermana da budem spreman činiti spomenik. On mi ne daje nikakve podatke na koji zaključak je došao sa vlastima.

Za desetak dana ja treba da idem u Ameriku na kratko vrijeme i teško mi je odoljeti želji da još prije toga doskočim do Osijeka da izvidim situaciju. To mi neće uspjeti i time će mi ostati u uspomeni od mog zadnjeg boravka Vaša dobrotu i plemenitost kao utjeha.

Ovdje sam upoznao jednoga historičara koji je čitao Vašu doktorsku tezu i još je danas pod dubokom impresijom, sasvim oduševljen. Ja sam ga uvjerio da vi imadete sve vr-

line od herojke Vaše teze. (Danica Pinterović: „Teodora vizantiska carica“, doktorska teza, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, obranjeno 28. 10. 1933., nap. a.)

Ako me vrag skoro ne odnese sa ovoga svijeta onda ću imati skoro sreću da Vas opet vidim tako da me uvjerite (?) o vrlini strpljenja.

Vaš Vama odani i zahvalni sućutnik Nemon.

SLIKOVNI PRILOZI

1) Danica Pinterović i Oscar Nemon uz sadreni model za spomenik osječkim i slavonskim Židovima, žrtvama holokausta, atelijer Oscara Nemon, London, 1965.
Foto: Falcon Nemon Stuart

2) Oscar Nemon: „Majka i dijete“ – spomenik osječkim i slavonskim Židovima, žrtvama holokausta. Trg Ljudevita Gaja, Osijek.
Foto: arhiv Muzeja likovnih umjetnosti

Summary

DANICA PINTEROVIĆ, OSCAR NEMON AND THE MONUMENT TO THE JEWS OF OSIJEK AND SLAVONIA – THE VICTIMS OF THE HOLOCAUST

The main topic of this paper is the history of the Monument to the Jews of Osijek and Slavonia, the victims of the Holocaust, from idea to erection. The work of the sculptor Oscar Nemon (1906-1985), the monument was erected in 1965 in Osijek and Danica Pinterović, PhD, historian and head of the Museum of Slavonia in Osijek, played a significant, if not the key, role in its being put up – as an expert adviser, whose opinion was in demand and appreciated, as a mediator and as a person involved in its realization. However, the outward form of the monument did not comply with the image the artist had in mind – the size should have been much larger. Instead, the maquette, i.e. the plaster model of the monument – the sculpture made by Nemon in his studio in England, a sculpture somewhat larger than life size – was cast in bronze and placed in Osijek. The sculpture has the form of a slender pillar developing into the bust of a mother holding up her child. The symbolism is explained by the artist himself: “My sculpture does not represent a judgemental view, quite the contrary; it is a figure expressing enthusiasm and vitality symbolizing the never-ending yearning of the Jews for philanthropy. The symbol of motherhood is a symbol understood throughout the world.” The monument was Nemon’s donation to the city of Osijek – Nemon made it at the invitation of the Jewish Community of Osijek and dedicated it in form of a plaster model to his hometown. It was placed in front of the Jewish Community Centre of Osijek. The interpretation of the meaning of this monument in Osijek raises the following questions: why was it erected, to whom was it dedicated and what message did convey? The Holocaust of the Jews of Osijek and Slavonia was the reason why this monument was erected – it was primarily a dedication to them and its message was love, that is to say, philanthropy, as stated by the author. Nevertheless, from the very beginning the local newspapers tried to equivocate, in their public correspondence, concerning the information to whom the monument was dedicated; hence the interpretation of the meaning of the monument varied between the war sufferings of the Jews and the universal victims of fascist terror. Nemon’s sculpture was, eventually, put in place, unveiled and read as a monument to the victims of fascism. The reasons for such a presentation and the interpretation of the meaning of this monument were understandable considering the historical-political context of the period in which it was made – the suffering of the Jews in the Holocaust was at that time presented as part of the same tragic fate that the other nations and ethnicities of Yugoslavia had shared. On the other hand, the modified interpretation of the Osijek monument raises the issue of the society facing the heritage of the Holocaust that was hard to bear, as witnessed by the way in which the Tenja Jewish Camp not far from Osijek was commemorated (it was the Ustasha concentration camp from which the Jews from Osijek and the surrounding area were deported to extermination camps in 1942; on the monument there is no mention of this). Today the “Mother and Child” Monument of Osijek should be interpreted unambiguously and without generalization, precisely as it was intended – as a monument to the Jews of Osijek and Slavonia, the victims of the Hol-

ocaust. Furthermore, in the Republic of Croatia this monument is the only sculpture established in a public city area – all other monuments dedicated to the Holocaust are established, almost without exception, on Jewish cemeteries.

This paper is concerned with scholarship and publications of Danica Pinterović dedicated to the sculptor Oscar Nemon. The first scholarly articles on Oscar Nemon were published by Danica Pinterović in the Encyclopaedia of Fine Arts, 1964, and a more comprehensive scholarly text in the scholarly journal “Osječki zbornik” in 1967 in which she referred to significant biographical data and the chronology of Nemon’s art work.

Later authors, studying Nemon’s biography and opus, to a great extent, drew on the text of Danica Pinterović as the foundation for their own considerations and contributions to Nemon’s biography on his life and art.

Keywords: Oscar Nemon, Danica Pinterović, Osijek, sculpture, Monument to the victims of fascism, Jews, Holocaust

(Translated by Mica Orban Kljajić)

Kontakt autora:

mr. sc. Daniel Zec

Muzej likovnih umjetnosti, Europska avenija 9, 31000 Osijek

e-mail: daniel.zec@mlu.hr